

Literatuur

Signalement

■ De Bossche politiek en pers heeft veel belangstelling voor huizen van plezier. Het Brabants Dagblad staat bol van berichtgeving over bouwen en breken aan Bossche bordelen. De 'ravothuizen' in de Schilderstraat moeten dicht, buurtbewoners klagen, de eigenaar doet een duit in het zakje en meldt dat 'ontblote intieme lichaamsdelen' niet getoond worden (als het aan hem ligt) en dat hij bordelen met en in 'stijl' wil. De eigenaresse van Schilderstraat 19b meldt dat zij bezig is met 'een verfraaiing'. Het gemeentebestuur laveert en gaat na of er 'illegale bordeelactiviteiten' plaatsvinden. Prostitutie spreekt tot de verbeelding en maakt de tongen los. Dat was vroeger ook zo. In de zeventiende en achttiende eeuw trachtte de overheid met beleid om te gaan met het 'hoerdom', de verordeningen die uitgevaardigd werden waren streng, maar de woorden van Thomas van Aquino namen de schepenen ter harte. 'Het is wijs, wanneer de wetgevers een kleiner kwaad tolereren, opdat ze daarmee een groter kunnen voorkomen'. Er werd wel geroepen dat het uit moest zijn, maar bij openlijke uitdaging van het publiek en bij ongeregelde heden in de

'ravothuizen' werd er pas hard ingegrepen. Het boek van Lotte van de Pol gaat weliswaar over Amsterdam en een beetje over Den Haag, maar wat zich in die grote steden afspeelde gaat ook voor Den Bosch op, waar bij tijd en wijle een mannenoverschot was, want 's-Hertogenbosch was een soldatenstad. Militairen zochten hun plezier in 'De Knollenhut' of bij 'De Waard in de Voorbroek', de bordeelhoudster van 'De Drie Vijzels' aan de Markt. Tussen 1740 en 1800 telde ik zo'n zeventien bordelen in 's-Hertogenbosch: op de Weversplaats, aan de Kuipertjeswal, in de Beurdsestraat, in de Stooftstraat en zelfs in een huisje dat tegen de 'Gevangenpoort' stond. Daarnaast zochten 'slegte vrouwspersonen' klandizie op straat. Veel dossiers in het Bossche rechterlijk archief hebben betrekking op 'hoererie' en 'bordeelhouden'. Regelmatig werden er invallen gedaan in Bossche bordelen. De vrouwen kwamen op de gevangenpoort terecht en werden dan ondervraagd. Door het lezen van de verhoren kun je veel te weten komen over het leven aan de onderkant van de samenleving, waar strijd

Deze 'Schandhuik' werd in 's-Hertogenbosch gebruikt voor het bestraffen van overspelige vrouwen. Hij dateert uit 1688 en berust in het Noordbrabants Museum. (Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 291)

geleverd werd om het hoofd boven water te houden. Een voorbeeld: In 1788 werd de 23-jarige Elisabeth Rande opgepakt.¹ Ze gaf als beroep 'nayster' op, vertelde aan de schout dat ze een 'soldatenkind' was en 'ergens' geboren was in het 'Keijzerlij-

ke Regiment van Firtsheim'. Met haar werd Johanna van Gogh opgepakt. Ze kwam, zo vertelde zij, uit de buurt van Maastricht en was van beroep 'breister'. Ze was in Den Bosch op zoek naar een betrekking als dienstmeid. Beide vrouwen waren door de schout opgebracht omdat ze in de late avonduren op de wallen getracht hadden enkele schildwachten 'tot ontugt te verleijden'. Elisabeth vertelde dat zij in Brussel door een of andere koopman was verleid die haar onder schone beloften had meegenomen, maar haar inmiddels had verlaten. Beide vrouwen hadden in Den Bosch wel een onderkomen, namelijk in het huis van de Flodderkaat - een 'hoerwaardin' - aan de Tolbrugstraat. Elisabeth bekende dat zij op de straat 'ontugt heeft bedreeven', Johanna bekende dat zij zowel in het huis van de Flodderkaat als in een huis aan de Vughterdijk met militairen en burgers 'ontugt bedreeven en de hoer gespeelt heeft'. De beide vrouwen vertelden de schout dat er bij de Flodderkaat meer hoeren woonden. Ze noemden ene Mie ('kort en dik') uit het land van Munster, Truy die van Amsterdam afkomstig was en Leen, ook uit Amsterdam. Op 23 augustus 1788 werden Johanna en Elisabeth opgepakt, op 3 september werden zij veroordeeld om 8 dagen op brood en water op de gevangenpoort te vertoeven,

waarna zij de stad werden uitgeleid. Waar gingen ze naar toe? Ze mochten niet meer terug komen. Leen en Truy waren werkzaam geweest in Amsterdam. Waren die vrouwen buiten de Amsterdamse poorten gezet en uiteindelijk in Den Bosch terecht gekomen? Johanna en Elisabeth waren niet opgepakt wegens hun werkzaamheden in het bordeel van Flodderkaat, maar omdat zij overlast veroorzaakten. Zij zullen zich wel zeer uitdagend gedragen hebben in de buurt van de schildwachten en dat kon niet getolereerd worden.

In een prentenboekje voor de jeugd uit het midden van de 18e eeuw staat bij een plaatje van vrouwen aan het spinnenwiel: 'Ligtekoyen geyl van

minnen, brengt men daer se moeten spinnen'. Nu ging dat spinnen in Den Bosch niet zo makkelijk, de stad bezat geen Spinhuis. Pas ver in de negentiende eeuw verscheen een dergelijke inrichting in de stad. De straatnaam 'Spinhuiswal' verwijst nog naar de plek. De Bossche schepensbank veroordeelde hoeren - meestal recidivisten - tot het dragen van de 'huik'. De vrouw werd in een houten jas gehesen waarop beesten waren uitgesneden die geassocieerd werden met ontucht: padden, muizen en hagedissen. Zo reed men de vrouwen rond op een kar over de Markt, de 'eerlijcke' Bosschenaren riepen, scholden en gooiden vuil naar de 'ligtekoyen'. Deze huik, een uniek

Ligtekoyen geyl van minnen /
Brengh men daer se moeten spinnen.

exemplaar, is bewaard gebleven en kan bewonderd worden in het Noordbrabants Museum.

Bovenstaande voorbeelden zijn te vinden in het archief van de Bossche schepenbank. Lotte van de Pols boek is voor een groot deel gebaseerd op dergelijke gegevens, maar dan uit het schepenbankarchief van de hoofdstad.

'Hoererij' was een fenomeen, en zeker in de wereldstad Amsterdam één van de spilen waar de economie op dreef. Daar werd geld verdiend en werk verschaft. Niet alleen aan zo'n 1.000 hoeren, maar aan al die mensen die met de bordelen verweven waren. In de 'ravothuysen' werd gedronken en gegeten, gemusiceerd en plezier gemaakt. Kortom naast de hoeren en bordeelhouders verdienden de toeleveringsbedrijven flink en gaven zee- en buitenlandse toeristen een hoop geld uit. In veel reisbeschrijvingen uit die tijd werd gewezen op een bezoek aan een bordeel: Amsterdam was in binnen- en buitenland vermaard om zijn 'uitgaansmogelijkheden'. Van de Pol bestudeerde voor haar boek daarom ook reisverslagen en dagboeken van bezoekers, maar ook de vermanende woorden van de gereformeerde kerkenraad van Amsterdam. Het rechterlijk archief is echter dé bron waarin over het leven aan de gerafelde rand van de samenleving veel gegevens te vinden zijn.

Evenals in 's-Hertogenbosch zijn daarom de verslagen van de verhoren van de Amsterdamse schepenbank een ware 'Fundgrube'. Daar komt, zij het met de pen van de secretaris van de schepenbank, het volk aan het woord. Daar lees je over de ellende en armoedige omstandigheden waarin de vrouwen verzeild waren geraakt. De schilderijen uit de 17e en 18e eeuw laten ons vrolijke vrouwtjes zien met halve en geheel onblote boezems en mannen die 'er in trappen'. De werkelijkheid was anders. In Den Bosch vinden we de vrouwen terug die ook in Amsterdam langs de straat zwierven of in bordelen werkten: spinsters, naaisters en breisters. Werk waarmee nauwelijks iets te verdienen viel. Ook vrouwen die uit het buitenland afkomstig waren, kwamen na veel omzwervingen terecht in de grote stad en raakten verzeild in de prostitutie. Vanzelfsprekend gaat Van de Pol in haar studie in op de terminologie. Zo blijkt dat in 17e eeuw onder hoererij wat anders verstaan wordt dan wat wij thans denken. Een hoer was een vrouw die 'de liefde bedreef' met mannen, maar dat hoefde helemaal niet tegen betaling te gebeuren. Van Hendrikje Stoffels, met wie Rembrandt ongehuwd samenwoonde, werd gezegd dat zij een hoer was... Seksuele relaties buiten het huwelijk werden als 'hoererij'

beschouwd en als 'ontuchtig' verworpen. In de notulen van de gereformeerde kerkenraad kwam deze zonde regelmatig ter sprake. Dezulke vrouwen en mannen werden vermaand.² Bekeerden zij zich niet dan werden zij van het Heilig Avondmaal gehouden. Zij werden buiten de gemeenschap geplaatst, waar wij niet gering over moeten denken! Een ander belangrijk punt waar de schrijfster veel aandacht aan besteedt is de cultuur uit die periode waarin 'eer' zo'n grote rol speelde. Slechts mensen met een 'goede naam' waren in de samenleving belangrijk. De 'eerlijke burger' was kredietwaardig, was waardevol en kon zich een naam verwerven. Wee degene die onder verdenking stond. Deze man of vrouw was omringd met een kwalijke geur en werd het liefst vermeden. 'Oneerlijke' mensen dienden, soms letterlijk, aan de rand van de samenleving te vertoeven. Lotte van de Pol schreef een prachtig boek over de onderkant van de samenleving. Terecht promoveerde zij 'cum laude' op het 'Amsterdams Hoerdom'. De titel van het boek is overigens ontleend aan een befaamd werk over 'het leven'. Het boek van Van de Pol is omvangrijk: een forse studie. Auteur en uitgever willen na verloop van tijd nog wel eens een niet minder serieuze, maar 'populaire' versie op de markt brengen... Lotte C. van de Pol, *Het*

Amsterdams hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw (Amsterdam 1996).

■ Wanneer ik Hedel achter mij liet en de Maasbrug over fietste, werd ik een aantal jaren geleden begroet met het bord: 'Welkom in Parkland' (o.i.d.) Ik begreep dat niet zo, want de weg van Hedel naar 's-Hertogenbosch is zowat het saaiste stukje fietspad dat ik ken en een park was in geen

Uit: Schooflora voor Nederland, 11e druk (1934)

Fig. 395. *Viola odorata*.

a bloem; b kelk; c stamper; d bloembodem met de meeldraden; e onderste meeldraad; f bovenste met aanhangsel; g rijpe vrucht.

velden of wegen te bekennen. Bij een 'Parkland' stel ik mij heel iets anders voor. Kennelijk voelde de provinciale VVV dat ook aan en verwisselde het bord met 'Hallo, we zijn al 200 jaar oud'.

Dat de provincie 200 jaar bestaat hebben we geweten! Over kwaliteit van de boekenproductie 'ter gelegenheid van', mag niemand klagen (over andere uitingen van die 200 jaar is reeds menige kritische noot gekraakt). Aan die 200 jaar en 'het Parkland' werd ik herinnerd toen ik het fraaie boek van de Stichting Het Noorbrabants Landschap in handen kreeg. Twee eeuwen plant en dier nemen de samenstellers voor hun rekening in 11 hoofdstukken. Brabant wordt in beeld gebracht van Zand tot Zeeklei, met opmerkelijk weinig 'Parkland'. Karakteristieke beestjes en planten krijgen de plaats die ze verdienen. Aan het door de mens geschapen landschap wordt in het boek terecht aandacht besteed. Zo is er een afzonderlijke paragraaf 'grafheuvels en urnenvelden' binnen het hoofdstuk 'Natuurbescherming'. De titel van het boek is daarom niet helemaal juist, niet alleen omdat een heleboel dieren niet in de Brabantse natuur wonen, maar er pas kunnen verblijven omdat de mens kapt, brandt, maait, plagt en vee laat grazen. Zo zijn er ook heel wat dieren verdwenen omdat de natuur verdwenen is. De droeve geschiedenis van het 'kor-

hoen' wordt verteld. Er is nog een klein aantal hennen maar zonder henen wordt uitbreiding van de populatie wel heel erg moeilijk. En de planten? In de bibliotheek van het Stadsarchief wordt een fotokopie bewaard van de *Flora van 's-Hertogenbosch*, een inventaris van de wilde planten in en rond Den Bosch die rond 1850 door de amateurbotanicus Slingsby van Hoven werd opgemaakt. De samenstellers van het fraaie boek dat voor mij ligt zijn 'verbijsterd' over de rijkdom aan planten die Slingsby van Hoven in en rond de stad aantrof: het 'klein Glaskruid', veel op de oude stadsmuren en muren langs de Dieze, het 'welriekend Viooltje' langs de wallen te 'sBosch, de 'wilde Kaardebol' veel langs den Empelschen dijk, de eetbare 'Cantharel' onder berkenboomen bij Rosmalen en Nuenen.

'Natuur in Noord-Brabant' is een prachtig boek met veel foto's, kaartjes, tekeningen en kaderteksten over 'gewone' en bijzondere planten en dieren. Het Brabantse land is mooi, maar het stemt ook droevig. Er is een hoop verwoest. De Bossche schilder Frans Slager schreef nog in 1937: *Dan blinken honderdduizend boterbloemen in het weelderig wuivend gras der ommelanden (het Bossche Broek), de leeuwerik hangt zingend in de lucht...de grutto versmelt zijn eentonigen roep met de teere stemmen van*

het verre carillon...den geur der hooioppers die afdrijft naar de stad, en des nachts de straten en de vensters binnen dringt.

De Commissaris van de Koningin citeert in zijn voorwoord Wouter van Dieren. Benieuwd of de politiek zal 'kiezen en dwarsliggen'. Er zijn vaker mooie woorden aangehaald. Een paar minuten eerder in Parijs met de HSL, een goedkoop ticket naar de zon (liefst dichtbij vanaf vliegveld Eindhoven) of weer een nieuwe golfbaan blijken vaak belangrijker dan een lullige ortolaan. Stichting Het Noordbrabants Landschap, *Natuur in Noord-Brabant. Twee eeuwen plant en dier* (Haaren 1996).

Aart Vos ■

Noten

1. GAHt, Archief Schepenbank, RA. nr. 073-03 (Dataschurk rec. nrs. 427 en 1026).
2. De katholieken zullen er net zo over gedacht hebben. 'Kerkenraadsverslagen' zijn nooit opgemaakt, omdat binnen de structuur van de katholieke kerk de kerkenraad onbekend was.

■ *Joods Leven in Brabant* is uitgegeven ter gelegenheid van de door het Noordbrabants Museum georganiseerde expositie over hetzelfde onderwerp. Tot nu toe moesten we het doen met verspreide publicaties, veelal artikelen, over dit onderwerp. Het boek bestaat uit een groot artikel geschreven door Jan Bader en uit een aantal opstellen geschreven door verschillende auteurs. Over de toestand in 's-Hertogenbosch schreef Aart Vos, medewerker onderzoek van het Stadsarchief. Volgens een oude overlevering zouden de joden kort vóór 1200 uit de stad verdreven zijn. Aan het eind van de veertiende eeuw komen we nog een geslacht Die Yoede tegen dat zich onder meer met de handel in valuta bezighield. Wellicht hebben we hier te maken met een tot het christendom overgegane joodse familie. Daarna wordt het stil. Pas in 1680 slaagde Jacob Worms erin om als poorter te worden toegelaten, maar de agitatie van de Bossche middenstand, vertegenwoordigd in het machtige kramersgilde, verhinderde een werkelijk vrije vestiging. Ook op het platteland van Staats-Brabant werden de joden geconfronteerd met een wijdverbreid antisemitisme. De predikant Stephanus Hanewinkel (ca. 1800) weet daar treffende staaltjes over mee te delen. De bundel bevat verder artikelen over de kleine joodse

gemeenschappen in Tilburg, Oss en de Langstraat. Het derde deel van het boek is de catalogus van de tentoonstelling.

Het archief van de Joodse Gemeente 's-Hertogenbosch wordt in het Stadsarchief bewaard. De synagoge, aan de Mortel, is sinds kort na een grondige restauratie, weer in gebruik.

J. Cahen en A. van de Sande (red.), *Joods leven in Brabant, bijdragen tot de geschiedenis van een minderheid* ('s-Hertogenbosch 1996).

Ton Kappelhof ■

Extra

Signalement

■ Binnenkort verschijnt het boek waar wij allemaal al lang naar uitkijken:
**'s-Hertogenbosch.
De geschiedenis van een
Brabantse stad, 1629-1990.**

Geschiedenis gaat over mensen. Van meet af aan werd daarom de aandacht door het collectief * van auteurs gericht op de veranderingen die het leven van gewone Bosschenaren raakten. Het boek is verdeeld in drie tijdvakken:

de tijd van 1629 (de stad werd veroverd door de Staatse troepen onder leiding van Prins Frederik Hendrik) tot 1795 toen de Fransen binnenvielen, een tijdvak waarin sprake is van 'republikeinse veelheid'; de negentiende eeuw (de 'stadstaat' verdwijnt, op allerlei gebied doen zich veranderingen voor die nauw gerelateerd zijn aan centrale besluitvorming) en het tijdvak van de twintigste eeuw: politieke partijen, gemotoriseerd verkeer, het 'rijke roomse leven', de Tweede Wereldoorlog.

In het boek komen belangrijke gebeurtenissen aan de orde die een rol speelden in het leven van de Bosschenaren: feesten, maar ook het leed dat armoede met zich mee bracht, de kerk die zo'n belangrijke rol speelde, de

ontwikkeling van de bevolking, de familiebetrekkingen binnen de elite, muziek, schilderkunst, het produceren en het lezen van boeken en kranten, de rokende schoorstenen aan het einde van de negentiende eeuw, de opkomst van de politieke partijen en de 'sanering' van de binnenstad in de jaren zestig van deze eeuw.

Het Stadsarchief is in het bezit een grote collectie foto's, prenten en kaarten waaruit voor het boek geput is. Daarnaast zijn er moderne kaartjes getekend waarop onder meer de waterlopen in de stad te zien zijn of de vestingwerken in en rond de stad.

Het rijk geïllustreerde boek - zwart/wit én kleur - heeft een omvang van circa 450 pagina's en kost fl. 69,95.

**'s-Hertogenbosch.
De geschiedenis van een
Brabantse stad, 1629-1990'**
wordt 10 april gepresenteerd.
Wilt u verzekerd zijn van het boek, dan kunt u nu reeds een exemplaar reserveren: (073) 615 52 75.

Het door Waanders en Heinen en het Stadsarchief uitgegeven boek is straks te koop bij de boekhandel en in het Stadsarchief.

* In 1992 werd van start gegaan onder leiding van drie redacteurs: Prof.dr. Maarten Prak (Universiteit Utrecht), Dr. Anton van de Sande (Katholieke Universiteit Nijmegen) en Prof.dr. Jac Bosmans (Katholieke Universiteit Nijmegen). Naast de drie redacteurs werkten onder meer aan het boek mee: Dr. Gerard van de Ven, Dr. Ton Kappelhof, Drs. José de Kruif, Dr. Gerard Rooijackers, Drs. Aart Vos, Rob van de Laar, Drs. Jan Walravens, Ir. Ad van Drunen en andere medewerkers van de Bouw-historische Dienst, kortom mensen die iets met de stad hebben!! ■